

— dovolj samovoljno — moč, zaradi katere imajo njegove osebnosti posebno vrednost in dragocenost. S čim je na primer pomemben Peter Novljan razen s svojo otroško čistostjo, zlasti pa s tem, da se je rodil na cesti, kot tujec temu svetu? Ravno tako pa je tudi gospa Judit tujka življenju in spet ne, in sicer kakor in kadar se hoče Cankarju. Toda tujstvo ji očitno daje v njegovih očeh poseben sijaj. Tako tujstvo igra v Tujcih in v značaju Slivarja pomembno in važno vlogo in treba je reči, da to res ni v prid ne delu ne usodi njegovega junaka. Cankarjevo tujstvo je njegova preosebna in njemu samemu dovolj nejasna stvar. Nekakšno dokončno jasnost o njem je nemara dosegel šele v Grešniku Lenartu, se pravi tik pred koncem svoje pisateljske in življenjske poti. In v vseh likih, v katerih hoče pred tem dati objektivno podobo tej svoji demonični odmaknjenosti od življenja, je ostala samo tujek, tuje telo, ki se ne more in ne more organsko vključiti v živo tkivo tuje psihike. Tako tudi v Tujcih, v katerih se neskladnosti tendence življenjske zgodbe pridruži še ta neasociativni element. To skupaj z nasprotstvom med usodnostjo in smrtnostjo umetniškega daru, ki je v resnici življenje ohranjujoče načelo, globoko razkraja tako Slivarjevo človeško osebnost kakor organizem dela v celoti.

Primož Kozak

Ugibanja

Iz knjige Peter Klepec v Ameriki

22.

Pogovarjal sem se s človekom, ki je v Ameriki štirinajst dni. Z vzhoda, vseeno je, ali Poljak, Čeh ali Rus, vsekakor Slovan in vsekakor človek, ki si je osnoval kulturo v okviru vzhodnega sistema. In pa človek, ki ni emigrant, pač pa, kot temu tukaj pravijo, visiting professor. (Sploh je presenetljivo šte-

vilo ljudi z vzhoda, ki tukaj kot visiting professors na legalnih potnih listih po več let prebijejo na univerzah — med njimi celó nekaj Rusov.) Reči hočem, človek iz bloka, ki ga režim ne frustrira bolj, kot lahko prenese. Kar mi je povedal o Ameriki in njenih ljudeh, je bilo toliko bolj zabavno, ker sem skoraj do besede lahko uzrl v njegovi podobi svoj lastni obraz — ko sem prebil tam štirinajst dni.

Do vsega, kar je videl in doživel, ima oster in naravnost strasten odpor. Američani so pravzaprav vsi skupaj paranoidni, to je vendar kultura hipokrizije, zaprtosti, racionalizma in praznote. Kljub zunanji nesvobodi smo vzhodnjaki vendarle dosti bolj človeški in odprti, med duhom in telesom ni takó usodne razlike, kakor jo občutiš tukaj, naša erotika je naravna, namesto da bi bila zadušena, je v resnici le sublimirana, zato ljudje tukaj sploh nimajo čustev, ne rastejo iz integritete človeške narave, pač pa iz racionalnih modelov, zato so votli in komunicirajo le prek konvencije. A da bi bila zmeda še hujša, v mlajših generacijah so se zavedeli svoje zaprtosti, svoje nezmožnosti ekstatičnega življenja, dognali so, da so jalovi in nimajo spontanitete, da so puritanski do shizofrenije, da jim je življenje

zaprto; zato so vsi skupaj popolnoma zmešani, reprezentirajo, namesto, da bi bili, in formalizirajo, kar naj bi bila spontanost. Skratka, Američani, ideološka varianta kvekerstva, spravljena v psihologijo cele družbe, paranoidni.

Poslušal sem ga in ga razumel. Premalo časa sva tukaj, da bi razumela, kako se ustvarja ameriška skupnost, in nisva še dosegla kaj pomeni individualna svoboda, individualna odgovornost, individualna pravica do svojega lastnega izbora, vse premalo še veva o prijetni, odrešujoči medčloveški praznoti, ki ne obvezuje k ničemur, ki ne zahteva ničesar, ki dopušča in se ne vtika. Premalo še veva o konvenciji, ki je takó visoko stilizirana in formalizirana, da se izraža samó v organizacijskem dogovoru, ne pa v idejni, psihološki ali čustveni agresiji. Razen tega nama od vseh strani, po televiziji, literaturi in tisku ves čas dopovedujejo, da je konvencionalni sistem odnosov v krizi, da ljudje besnijo zaradi praznote in nečloveškosti v medsebojnih odnosih, da so otroci frustrirani, ženske in moški jalovi in patološko ego-centrični, da so ljubimci brez erotike in zakonci brez spola, skratka, da je v Ameriki napočil čas, ko je racionalistični ustroj odnosov v krizi in je treba iskati bolj elementarnih odnosov, temeljnih nagibov, izvirnih in hkrati celotnih kategorij; vse se je namreč, kot je danes že dobro znano, osredotočilo na erotizem in spolnost kot najprimernejšo in najbolj celotno človeško kategorijo in se izrazilo v spolni revoluciji.

Ni moj namen tukaj razpravljati o filozofskih tokovih, ki so evropsko metafiziko prignali do točke, da se je izkazala za neustrezno in mitološko. (Kolikor se je.) Kar pripovedujem, je le to, kar se me sproti dotika in neposredno prihaja do mene, zato mi zadošča razlaga seksualne revolucije kot nečesa, kar je porojeno iz stiske tukajšnje civilizacije, porojena iz tega, kar vidim. A če že človek hodi po tem malem mestecu, kjer živimo, kjer je vse čisto, vse svetlo, vse urejeno, vse mehanizirano, vse toplo, vse tako smotno in lepo oskrbljeno, in vsak dan na televiziji ali v časopisih gleda slike današnjih junakov, umazanih, strganih, kosmatih, izmučenih, z blaznimi očmi in krčevito razpotegnjenimi usti, je dovolj, da lahko razumem, kaj sestavlja antitezo temu urejenemu in sijočemu bogastvu.

V nečem se v presoji Američanov prav gotovo motimo. V tem, da podcenjujemo njihovo univerzalno dimenzijo. To, kar počno, ne delajo zato, ker bi hoteli pri sebi nekaj popraviti, primerjaje sebe s kom drugim. Te vrste primerjave zanje sploh niso možne. Kar počno, počno iz sebe in zase, toda to zanje pomeni ves svet. Oni so ves svet — oni so moderna civilizacija in oni so njena kriza, oni, ko rešujejo to krizo, rešujejo svetovno krizo civilizacije, ne da bi to zvenelo smešno, ambiciozno ali pretirano.

Naša mentaliteta je drugačna: Če je oni, onstran meje tak, prav, bom tudi jaz tak. Če je oni nasilen, prav, bom tudi jaz nasilen. Če je oni slepar, prav, bom tudi jaz slepar. Če je oni bogat, da, bogat moram biti tudi jaz. Tak je verjetno čustveni ton vse Evrope. Za kaj takega je Amerika premogočen svet. Ima sicer probleme, toda rešiti jih mora v okviru svojega moralnega sistema in skušnje, to pa pomeni rešiti probleme, ne pa adaptirati se na svetovno situacijo. Inteligenca, ki gre danes na levo in protestira zoper vojno v Vietnamu, vsa mladina, ki se danes upira instituciji, jo razbija, razkrajaja in se bojuje z njo, se ne sprašuje, ali jim je to v korist ali škodo na svetu, ali to povečuje ali zmanjšuje njihovo moč. Sprašuje se edino o tem, ali je problem pravilno zastavljen in ali ga bodo oziroma kako ga bodo

pravilno rešili. Včasih se zdi, da to zveni naivno, kajti kaj bi s pravičnostjo, ko pa vlada cinična tekma v oboroževanju, kaj bi s socialo, ko pa milijoni in milijoni ljudi v pomanjkanju garajo, da bi ustvarili večje zaloge atomskega orožja, kaj bi s svobodo, ko pa so tri četrtine sveta srečne, da lahko sorazmerno mirno živijo v sužnosti. Vendar se tukajšnjim upornikom problem sploh ne zastavlja v tem smislu.

Oboje, kar sem opazil, kriza njihove človeške skupnosti in principialnost v reševanju te krize pa me spet vrača v mojo domačijo. Zadnja leta smo velikokrat obsodili principialni odnos do problemov kot jalov aktivizem in vede ali ne smo postavili Bleiweisa z njegovo prožno adaptabilnostjo nad norega Levstika in absolutnega Cankarja.

Če sem poprej govoril o uporniški inteligenci in mladini v Ameriki in o njuni samoumevni ambiciji reševati problem v celoti, tedaj sem to storil zato, ker vidim, da je civilizacija v Ameriki nacionalna značilnost. Problem moderne civilizacije je torej tudi problem njihove zgodovinske, racionalistične, protestantske kulture, je problem njihove avtentičnosti.

Nisem prepričan — ali vsaj dokazov zoper nimam, da v majhnem narodu, kot smo Slovenci, ni mogoče zastavljati vprašanj integralno. Ne, ne primerjam se z Američanom, a spominjam se vprašanj indijskega pesnika, ki se je v svojem reprezentativnem predavanju spraševal: Kdo sem? Kdo je moj narod s tradicijo, kakršno ima, v svetu, v kakršnega plove moja dežela. In ta KDO SEM se ponavlja, če srečam belega ali črnega, rumenega ali rjavega moža. KDO SEM?

Reči preprosto, da nisem, da pa je gospodarski ali socialni sistem, je najbrž premalo. Torej vendar nekaj in nekdo sem. Torej vendar moram spraševati o svoji identiteti? Torej vendar moram formulirati vprašanje načelno? Torej ga vendar moram reševati načelno, se pravi tudi moralno in ne samo organizacijsko, tudi nacionalno in ne samo evropsko, tudi socialno in ne samo gospodarsko, tudi zgodovinsko in ne samo aktualistično, tudi kulturno in ne samo funkcionalistično, tudi kot vprašanje o medčloveških odnosih in ne samo kot problem učinkovitosti.

Ne zato, ker bi hotel biti podoben in enak velikim. Vendar, če točneje formuliram problem: Američani so iznašli svojo seksualno revolucijo kot revolucionarno antitezo svojemu železnemu, kontinentalnemu puritanizmu — se pravi, kot svoj intimni eksistencialni problem in ne kot nekaj načelnega in splošnega. Vse, kar počno, ni samo problem modernizacije njihove družbene ekonomske strukture, pač pa je problem njihove najintimnejše eksistencialne vsakdanjosti. In ali je sploh mogoče drugače reševati probleme? Niti če si Slovenec, najbrž ne moreš drugače. Premalo smo civilizirani, da bi bili lahko Nemci, preveč smo mediteranski, da bi bili lahko Srbi, preveč imamo avstrijske tradicije, da bi lahko postali Italijani. In če ti vsak po svoje stopajo v svet moderne industrijske družbe, nam najbrž ne ostane nič drugega, kot da tudi mi začnemo spraševati o našem lastnem vstopu.

23.

Mogoče je vse, kar premišljujem zadnje čase, preveč lokalno. Morda je preveč opredeljeno in zato že zaprto in vnaprej definirano. Vendar mi ne da miru: Kaj se godi? Kaj se godi z nami, ki nismo samo mi, temveč smo

del sveta, pač ne glede na to, da si utvarjamo in si tudi pristrčno želimo biti mi in ne svet, ki se dogaja in kjer nas ni.

Mučí me eno vprašanje, ki ga pravzaprav ne znam dobro označiti in se zato bojim, da se vrtim okrog njega le s približnimi spekulacijami.

Bolj ko vidim, kaj se dogaja v tej deželi v svetu duha, — pri tem mislim na moralo, na estetiko, na normativiko, na temeljno metafiziko, ki determinira duha te dežele, toliko bolj se mi vidi vse razumno, logično in rekel bi — s stališča logike o razvoju, ali bolje, o življenju družb, — pravilno, v skladu s tem, kar bi pričakoval, da se po zakonih narave mora zgoditi.

Ljudje, ki si dajo opravka z umetnostjo in mislijo, imajo kljub vsemu nekaj skupnih imenovalcev ali vsaj razpoznavnih značilnosti. Kar jih najbolj razburja, je Amerika devetnajstega stoletja, ki se je v vsej svoji moči in bogastvu razmahnila po drugi svetovni vojni. To je njihov nasprotnik, kolikor jih razumem, in njihovo sovraštvo, njihov odpor, njihova strast ne vidi čez. Ni drugega nasprotnika, kakor je ameriški puritanski, higienični, delovni, hipokritski in fenomenalno organizirani way of life. Zakaj je tako, najbrž ne smem ugibati, ker bi bilo brez koristi. Da pa je takó, kaže vsa kultura tukaj, ves anarhistično marksistični zagon ekstremistov, skratka, zanikanje vsake življenjske forme, ki obstaja zdaj, in vsake optike, ki iz teh form izhaja. To je ogromen, silovit in v resnici destruktiven proces, ki obeta tej deželi marsikaj čudnega.

A nekaj se mi zdi pri tem, če mislim v standardnih kategorijah o razvoju družbe, o zgodovini in o strukturi družbe, nekaj se mi zdi pri tem logično: Ves ta velikanski napor, da podro, ali še bolje, razdro, razstavijo, razmečejo, pohodijo, zmečkajo in steptajo v tla vse, kar pomeni stavbo ameriškega dobrega življenja, ima svojo logiko prav v tem dobrem življenju samem. Ne marajo ga več, ne marajo več njegovega stila, njegove socialne osnove, njegovih ciljev — ničesar, kar so živeli njihovi očetje. Kakor je snel Bosch z gotskega oboka vse tisočere pošasti in človečke, ki so stali na portalu v lepem in zakonitem zaporedju ter jih zmešal v pošastni ples renesančnega okroglega sveta, tako snemajo zdaj iz okvira vsako figuro zase, razčetrirajo jo, jo obrnejo od znotraj navzven, vsak centimeter okvira samega razbijejo na kose in v silni strasti, da najdejo tla pod sabo in zrak okoli sebe, uprizarjajo veliki karneval novega barbarstva, kjer so resnični in čisti le nagon, bivanje in zaznavanje sebe in svojih vzgibov, patetičen in anarhičen vsečloveški egalitarizem — ljudje so si enaki kot vrsta — in seveda juriš na vse hierarhije, od razrednih do metafizičnih, od estetskih do moralnih, saj je to civilizacija, ki je ustvarila H bombo. Ali, kot pravim, to razumem. Čeprav se tega ne morem udeleževati, ker pač nisem človek tega in takega sveta, vendar vidim, da je vse razporejeno v okviru logike vzrok—posledica.

Na tem planu lahko reagiram standardno in približno takóle: V moji domovini je mlajši rod prav takó krenil na pot revolucionarne kulture — če pač to, kar se dogaja tukaj, imenujem revolucionarno. Zaklali smo kuro na Pupilijinem večeru. Napisali smo biblioteko topografskih poezij, v slikarstvu oziroma kiparstvu tekmujeemo z domisleki Pariza in New Yorka. Zanikamo estetiko. Zanikamo umetnost, zanikamo metafiziko, zanikamo humanizem, razglasili smo smrt človeka. To ni preprosta stvar, čeprav se večkrat zdi kot mladostna muha in ekscentričnost »teh preklelih umetniških smrkavcev«. Kar se godi, je po mojem občutku resna reč in se dotika teme-

ljev našega življenja, ne samo našega nacionalnega, pač pa našega življenja kot kulture. Tudi verjamem, da ima današnja absurdna in hkrati brezupna situacija na svetu pri tem svoj delež. A kakorkoli obračam, že smo se udeležili procesa, ki razodeva socialne in duhovne strukture neke civilizacije. Zaman bi bilo govoriti, da je to pač moda, ki mine, ali nesmisel, od katerega je treba mladino odvrniti, ali dekadentno zahodnjaštvo, ki ga je treba zatreti. Je in bo v tej ali drugi obliki šlo naprej.

Vendar se šele zdaj zastavlja problem. Namreč: Kaj to, kar se dogaja v Ameriki, ki je trenutno metropola duhovnih dogajanj po svetu, v resnici pomeni? Nekdo, ki je pravkar prebral Johna Reeda Deset dni, ki so pretresli svet, Američan, mi je z začudenjem rekel, da je pravzaprav osnovno razdeljevanje na tabore in grupacije, osnovni simptom dezintegracije kakšne vladavine in družbe, danes na moč podobno procesom, ki so tekli v Rusiji tik pred revolucijo. Nočem trditi in tudi on tega ni mislil, da je revolucija pred vrati. Prav gotovo pa je pred vrati veliko in temeljno prestrukturiranje tega kolosa.

Vendar, če je takó, potem gre za táko ali drugačno temeljno socialno reformo, za tipično in hkrati izključno socialni fenomen, katerega prva ptica znanilka je kultura, ki nosi s sabo že kompletno dezintegracijo duhovnega sistema te družbe. Takó se po navadi dogaja, tako se je zgodilo tudi pri nas Slovincih pred vojno. A če je ta kultura znanilka in nositeljica novih socialnih procesov, to še ne pomeni, da je znanilka in nositeljica nove kulture. Le če se na hitro spomnimo bogatega razcveta ruske kulture pred revolucijo, njihovega krasnega ekspresionizma v slikarstvu, njihovih, za takratni čas Evropo daleč presegačočih avantgardističnih šol, njihovih revolucionarnih pesnikov, njihove čudovite novoromantike in ekspresionizma v literaturi, njihovih bogatih in izvirnih filozofskih šol, se nam razkrije, da so bili znanilci nove družbene strukture, kot kultura pa so bili — sicer ne tako daleč — vendar na isti liniji kot danes Amerika.

A prav v trenutku, ko je bilo videti, da so dosegli prav tisto osvoboditev, ki jo lahko označujemo tako ali drugače, s takim ali drugačnim pojmovanjem svobode, skratka, ko je prišlo, recimo, do osvoboditve človeka na sploh, se je izkazalo, da je ves ta takó mogočni, iznajdljivi in brezkompromisni duhovni napor obsojen. Stalinov termidor je, kot vemo, vse skupaj pomedel pod rušo in danes je Rusija edina dežela na svetu, kjer je evropska kultura devetnajstega stoletja s svojo estetiko in s svojo filozofijo in svojim humanizmom nedotakljiva in absolutno dominantna. Čajkovski in Čehov — no, v glasbi, a samo tam, smemo do Hačaturjana. V slikarstvu? Kot vemo, je še zmeraj vzor Rjepin.

Civilizacija zahteva red. To mi najbolj dokazuje Amerika, saj je že v moralnem smislu ustvarila tak neverjeten avtorepresiven sistem, da je lahko na njem osnovala organizacijo. Ta sistem leti zdaj narazen v počasni eksploziji, a to je druga stvar. Kar je važno, je to, da morajo ljudje delati, da morajo uradi funkcionirati, da mora biti državna kasa polna, da mora biti vojska močna, skratka, vsak, ki v njej živi, ji mora dati vse, kar je in kar ima, da ta stroj teče. Zato pravzaprav ne gre, da bi obsojali Stalina. Civilizacija je obvladovanje narave, je moč človeka nad naravo, je boj, zato zahteva strnjene vrste in utrjene tabore.

Namreč: je ta napor kulture — ustvariti novo in boljše, na primer Majakovskega in Bloka — v modernem svetu res samo instrument socialnih

premikov, ki po stvarni logiki gospodarstva in politike teže vse drugam kot ustvarjalčeva misel? In če je takó, kaj imamo mi Slovenci s to kulturo skupnega? Zakaj se ponujamo z njo, ko pa nas bo prej ali slej zgrabila stvarna logika gospodarstva in sistema in bomo morali sprejeti red, zlepa ali zgrda, s tem pa tudi ideologijo? Vendar — ni bil Stalinov domislek, da uniči vso avantgardo in vso moderno misel ter intronizira kulturo tradicije kot *edino veljavno ideologijo, zasilen ukrep in v resnici pomota? Kot vemo*, tečejo v Rusiji intelektualni procesi, dovoljeni ali nedovoljeni, naprej, v mlin človeške misli padajo vse kategorije ruske družbe in sodobnega človeka, tradicija kot norma velja le politično, ni pa model mišljenja. A soditi o tem je težko, ker premalo poznamo.

Važno pa je vprašanje, ali gre za revolucionarno kulturo, ki je glasnik socialnega prestrukturiranja, ali še za kaj drugega. Mogoče je namreč — in včasih se zdi res, — da meri revolucionarna kultura na temelje celotne evropske misli in ravnanja. Čeprav je kaotična v svojih idealih in načelih, ima skupno to potezo, da zanika, — a tudi to, da išče univerzalni temelj. Oboje pa razmika in, lahko rečemo, odstranjuje okvire slovenstva. Zakaj v tem primeru ne gre samó za temeljno revizijo odnosa med možem in ženo, bratom in bratom, sinom in očetom, delavcem in intelektualcem, nadrejenim in podrejenim, institucijo in posameznikom, skratka, ne gre samo za revizijo modela malomeščanskega porabnika, pač pa za stvari, ki segajo dalje, v vse strukture, ki so se v Evropi porodile v nekaj sto letih, od katerih pa je narodnost stara komaj dvesto let. Potem gre za razblinjanje naroda kot kategorije človeške družbe, za unifikacijo, za univerzalizacijo sveta. Potem res ne moremo več misliti v nacionalnih kategorijah, pač pa — preprosto rečeno — v blokovskih, se pravi v kategorijah vse širših kompleksov, kjer pa narod, enako kakor individuum, izginja, — oba kot kategoriji evropske meščanske misli in družbe.

Ena osnovnih postavk sodobne revolucionarne kulture je teza o smrti Človeka, pri tem pa je mišljen subjekt meščanske civilizacije. A če je mrtev subjekt, je mrtva tudi njegova svoboda, ki je bila ena temeljnih kategorij ves čas in človek v skladu s freudovsko vedo, z biologijo in hkrati z nekaterimi variantami neomarksistične ideologije postane determiniran v svoji celoti. Postane univerzalen kot vrsta in determiniran kot primerek vrste. Lahko, da je takó, in čeprav mi ni všeč, moram še kako računati s to možnostjo. — A tudi v tem primeru je revolucionarna kultura instrument socialnega, zakaj s tem najbrž pripravlja teren takó imenovani mass-society, kjer posameznik, njegova volja, njegova odločitev, njegova svobodna akcija niso več realne. Tako sem prišel do dveh popolnoma nasprotnih odgovorov: Če je namreč kultura, ki je zajela tudi nas, glasnik socialnega preoblikovanja in je njena usoda, da pogine pod nožem novega sistema, ki se bo porodil ter utihniti pod tezo strogega, skoraj konfesionalnega tradicionalizma, kakor v Rusiji in na Kitajskem, potem smo tepci, če se pustimo slepiti njenim bleščečim idejam; zakaj resnica prihodnosti je v kar se da določeni, unificirani, nedemokratski, zideologizirani, rekeli bi propagandno-vzgojni kulturi, tradicionalistično strukturiranih mitov. V tem primeru se nebogljeno pustimo razkrajati, namesto da bi si brusili zobe za čase, ki prihajajo.

Če pa nosi revolucionarna kultura s sabo kakšne nove možnosti oziroma nujnosti, ki nas bodo sicer izbrisale kot evropsko kulturo, bodo nam pa

odprle vrata v univerzalizem množične post industrijske družbe, potem je prav, da zorimo za čas, ki prihaja.

A ne nagibam se k tej rešitvi. Človek je zver po vseh Darwinovih pravilih, in to od začetka.

24.

Na poti iz Chicaga so nas zadržali v Racinu, velikem univerzitetnem središču, kjer je na delu še posebna in finančno zelo močna fundacija za kulturo. V majhni dvorani so nam priredili tudi koncert pevskega zbora zamorskih deklet, ki jih je vodil črn dirigent. Dekleta so pela cerkvene pesmi, a ne tistih, ki smo jih vajeni z radia, pač pa običajne protestantske cerkvene pesmi, ki jih Amerika poje ob nedeljah v vseh cerkvah od vzhoda do zahoda.

Učinek je bil takojšen, neustavljiv in silovit, bil je več kot čar — bil je neposredna konfrontacija s samim sabo, z vsem, kar sem in kar mislim, da sem. Neznano, povsem neznano! Kolikokrat sem poslušal zamorske pevce, zamorsko glasbo po radiu, s plošč, v kinu — a vse to je napačna embalaža, falsifikat že zaradi medija, ki glasbo posreduje, potvorba že zato, ker sta vmes elektronika in racionalizem znanosti. Poslušati ta dekleta v majhni, neakustični dvorani, podobni šolski sobi ali kvečjemu univerzitetni predavalnici, je bilo nekaj drugačnega. Pele so, kot temu v našem žargonu pravimo, s čustvom, se pravi, brez vsake umetniške transpozicije, rekel bi naravnost banalno, primitivno, brez vsakega pojma o tem, kar so nas v Evropi naučili tja od gregorjanskega korala naprej. Pele so, če citiram Milčinskega, kot kuharice, v resnici drle so se, kadar so hotele poudariti moč svoje vdanosti bogu, in cvilile, kadar so hotele izraziti nežnost; in kadar je pesem govorila o življenju na tem svetu, so bili njihovi glasovi grleni in pohotni, da so človeku vstajali lasje na glavi. Po četrsti ali peti pesmi je zbor utihnil, za hip se je zdelo, da so njegovi vriski še obviseli pod stropom, vendar je odmev, takó se je zdelo, prerasel v krik, v ostro, zverinsko rjojenje samice in eno od deklet se je v silovitem histeričnem napadu zvalilo v krčih po tleh. Jokajočo so odvlekli.

Še bi hotel poslušati, še, še, še! Kaj je mogoče, da nosijo ti ljudje v sebi toliko odrešilnega? Če kdaj, sem ob tej priložnosti klel evropsko kulturo. Res je, drle so se, toda njihov krik je prihajal naravnost iz drobovja, res je, cvilile so, toda ta ostri vrisk je bil takó erotičen, kakor da govori narava sama, res je, njihovi glasovi so bili guturalni in senzualni, vendar v svojem preciznem ritmu tako blagi in sveti, da malokatera bela mati zmore tak glas, kadar govori s svojim otrokom. Scela. Eno. Nič delitve na telo in dušo. Nič razlike med glavo in srcem. Nobene kontrole. Nobene regulacije. Čisti dionizični človek, ki mu je nagon enako kot razum, duša enako kot strast, eros enako kot morala, celotno, bogato, plodno, življenje samega polno človeško bitje, ki ga ni navznotraj na tisoč enot presekala zgodovina, da se drži skupaj le kot kakšen rožni venec. En sam blok življenja, da, blok, kjer sta spolovilo in bog eno.

Ko je čar izzvenel in smo se znašli v avli, v jasnem soju luči, sami med seboj, se mi je pač utrnila reakcija, ki je je človek zmeraj navajen v našem prostoru: Streznenje, hladna misel, analiza, ki je navajena toliko ostreje napasti tistega, ki je vznemirjenje povzročil, kolikor močnejše je človek sam podlegel čaru. Uboge živali, sem si mislil, takóle neposredni,

čisti in brez obrambe so prepuščeni temu, do kraja zracionaliziranemu svetu, igrače v rokah zadnjega manipulanta, ki mu racionalizem daje v roke dva tisoč let star arzenal notranjega orožja zoper te siromake, ki ničesar drugega do zdaj niso mogli doživeti ne spoznati ne izkusiti, kakor da so previdno, z vdanostjo ali sovraštvom, zločinom ali s svojo lastno krvjo stregli domislekom svojih gospodarjev, katerih nikoli niso mogli ne razumeti ne predvidevati, od katerih se niso in se ne bodo mogli nikoli nič naučiti, pleme, ki ga je usoda najbolj preklela na svetu, saj so »Črnci« Ameriki, medtem ko so v Afriki pač samo Američani črne barve. (Kot so mi pravili, vsi poskusi, da bi se Zamorci zasidrali onstran oceana, niso obrodili nobenih pravih sadov in Črni panterji imajo svojo bazo v Alžiru, ne v kateri od zamorskih dežel.)

Potem je stopil med nas zamorski dirigent, prišla so dekleta in mahoma smo bili sredi precejšnje množice temnopoltih ljudi, študentov, umetnikov, morda tudi njihovih menežerjev. Bilo je prav neprijetno doživetje: Mahoma so se zdeli vsi beli obrazi nekam sirasti, bledi in izprani, vse bele ženske nekam brezspolne, ritaste in kratkonoge, vsi beli moški nekako izsušeni, neskončno abstraktni s svojimi obvladanimi in racionalnimi obrazi in življenje je s tem zamorskim svetom kar v pljuskih vdiral v avlo. Razumel sem: Deloval je čar koncerta, a to pot je njegovo sporočilo dobilo stvarno dimenzijo. Nimajo drugega, kot to, kar imajo, svojo nedotaknjenost, a ta je danes že v boju, že je karta, ki so jo z vso strastjo vrgli na mizo. Kdo bo koga! Razumel sem parolo, ki jo zamorski fantje v Ameriki nosijo napisano na hrbtih svojih jopičev, jo pišejo na zidove, jo nosijo vgravirano na okroglih značkah, jo tiskajo, jo obešajo s krvavo rdečimi črkami napisano in s stisnjeno pestjo komunističnega pozdrava okrepljeno po univerzah, javnih lokalih, študentskih domovih: »Black is beautiful!« Res je: Črn pomeni lep v tistem prvotnem, predapoliničnem smislu, kar danes samo še oni so in kot jih lahko mi spoznavamo.

Zmeraj sem si mislil, da je človek produkt zgodovine, zmeraj sem bil prepričan, da se pač razvija od ničle do neskončnega, zmeraj sem si štel v čast, da pripadam, če ne izbranemu narodu, vsaj izbrani celinii, zmeraj sem, vzgojen v razvojnem duhu, cenil kulturo više kot civilizacijo in civilizacijo više kot naravo. To pot pa sem odkril nekaj povsem bistveno novega: Človek je starejši kakor zgodovina.

25.

Takole slove zgodba: V srednji Evropi živi narod. Majhen narod. Dolgo tisočletje je ječal v sužnosti tujih gospodarjev, vojske in Turki so ga trebili, okupacije je prestajal vso svojo zgodovino, upore in revolucije je počel, ki so mu jih zadušili, njegovi najboljši možje so krvaveli na zavzetih barikadah, njegovi intelektualci so umirali za jetiko in v zaporih. V devetnajstem stoletju pa se je porodil mož — pesnik —, ki je prebudil narod, ga potegnil za sabo in od tedaj se začena novejša zgodovina naroda. Ustvaril je svojo kulturo, boril se je za svojo politično in družbeno podobo, a zmeraj znova se je iluzija razšla v stvarnosti. V zadnji vojni se je bojeval, polovico so ga pobili v taboriščih ali v ilegalnih gibanjih. Zdaj pa ima kljub vsemu svojo posebno skušnjo, ima svojo dragoceno poezijo in kulturo, ki nepretrgano teče že drugo stoletje, ima pesnike X, Y in Z, ki jih prevajajo v Franciji in

v Angliji, od mlajših pa je najbolj nadarjen in že tudi povsem moderen A. In živi v družbi, ki jo je ustvarila socialistična revolucija. Ne dotikaj se njegove kulture, njegove tradicije, njegove samobitnosti, njegove umetnosti, zakaj svete so, v svojem jedru izvirne in v svojem dometu svetovne.

Smešen se zdim sam sebi. Pesem, ki sem se je od otroka učil na pamet in jo ponavljam že trideset let — niti ni moja izvirna. Vsakdo, ki pride tod mimo, in predava na University of Iowa, Iowa city, Iowa, vsakdo pravim, jo zapoje v istem tonu: Čeh ali Romun, Hrvat, Bolgar, Madžar, Slovenec ali Srb, Slovak, Bosanec ali Makedonec, vse dobesedno enako, o malem narodu, o geniju v devetnajstem stoletju, o okupaciji in ilegali, o velikih pesnikih in o mladih pesnikih. To, da smo se klali med sabo vseh teh tisoč let, nekako zamolčimo in takó ostaja kliše malega naroda v srednji in jugovzhodni Evropi, ki itd. — kliše, ki ga tod poslušajo z vse večjim presenečenjem, čim več raznih krošnjarjev z učenostjo pride skozi to mesto. Kdaj, vraga, se je ta molitvica izoblikovala takó enolično, da se razlikujejo samo akcenti na imenih, vse drugo pa ostaja isto? In kaj ima ta molitvica opraviti z življenjem vseh teh fragmentarnih ljudstev, raztresenih po srednje južnovzhodni Evropi?

34.

Sever. Spet sem doma in mislim o njem.

Kakšne dva tri dni pred svojim odhodom čez morje sem se udeležil literarnega večera v Velikih Laščah, ki je bil organiziran menda za petstoletnico tega staroslavnega slovenskega kraja. Tam je bil tudi Sever, mrk in redkih besed. Ko je začel recitirati svoj program, sem ga opazoval z zanimanjem. Z brado, uprto v prsi, mračen kakor bik, ki je povsil rogove v napad, je recitiral Prešernovo:

... Kranjc! ti le dobička išeš,
bratov svojih ni ti mar,
kar ti bereš, kar ti pišeš
more dati gótov dnar!

Kar ni tuje, zaničuješ,
starih šeg se zgublja sled,
pevcov svojih ne spoštuješ
za dežele čast si led! — ...

Ni govoril, kakor bi interpretiral pesnika. Govoril je, kakor da je pesem njegova osebna moralna obsodba Slovencev, z vso fanatično vero preroka, ki kliče prekletstvo nad grešno ljudstvo. Bilo je nekoliko komično in bilo mi ga je žal, zakaj šele njegov zanos mi je pokazal, kako krvavo resen je bil zanj njegov boj. Gledal sem ga, kako sipa obtožbe na ljudi, ki so sedeli v dvorani, kakor bi iz templja preganjal kramarje — in nič se ni zgodilo. Že sam milje je bil neprimeren, zakaj dvorana v Velikih Laščah je moderna, grajena z lahkotno fantazijo, obdana z veselo boazerijo, plavala je v sijoči luči in je bila vse prej kakor primeren prostor za protest zoper novodobne navade.

Ob slovesu sva si podala roke in tako ga ne bom več videl. Ostal je zame posebno živ s Prešernovo pesmijo na ustih, mož, ki se je bojeval zoper — potrošniško miselnost, kakor je sam rekel.

Pogubljenju so zapadli, ki so se vdali standardu, ki so zapustili pot kulture, pot naroda, pot duhovnih vrednot, ki so obrnili hrbet umetniški lepoti. Dolgo sem premišljeval in premišlujem, kaj pravzaprav je pomenilo vse to za Severja. Umetnost — kot najvišje, kar lahko človek da in kar je treba najbolj spoštovati. Narod — kot skupnost ljudi, ki priznava umetniške vrednote in se združuje v njihovem imenu. Duh — kot kategorija, ki edina lahko razsoja o vrednem in nevrednem. Slovenska beseda — kot vrednota sama po sebi in kot sredstvo, ki naj poveže današnje ljudi z minulimi žlahtnimi časi umetnikov, ki naj sama na sebi, kot naša beseda, zbudi v nas vseh moralno čustvovanje, ki naj služi ločevanju laži od resnice, ki naj nas vrne v naročje pravih ljudi sveta, iz katerega smo se tako nesrečno izvili. Na umetnost, na umetniško besedo je bil po njegovi veri postavljen slovenski svet, in kdor se ni zmenil za to ali se vsaj ni bojeval za to, pač pa je bil — kot je verjetno čutil in razumel Sever, ravnodušen, je bil kriv in zato obsodbe vreden.

Tragično. Naivno. Naše! Res, moral je umreti v pohorskih hribih, med kmečkim ljudstvom, na braniku severne meje, noseč Umetnost. Prav nič, se mi zdi, ne škodim njegovemu spominu, če povem svoj vtis do konca: Veroval je v slovensko umetnost kot vodilno moč, verjel je v politično, v socialno, skratka, v dejavno tvorno moč umetnosti v okviru naroda in čutil, da je on sam prava slovenska umetnost — vodnik.

Prav zato je bilo zadnjih nekaj let zanj takó usodno hudih. Začel je kot kritik tega, kar se je dogajalo v gledališču, modernega repertoarja, seksualnih intermezzov, vplivov sodobnih režiserskih šol po svetu in kolikor bolj je konflikt rasel, toliko bolj je bil on sam tisti, ki je stal na barikadah, toliko siloviteje je pritiskal in toliko manj učinka je imel njegov pritisk. Na koncu — ali vsaj zadnje leto, dve, je bilo zanj jasno eno stališče: Umetnost, kakor jo pojmujem in ustvarjam jaz, in boj vsakemu drugemu početju. Postavil je na tehtnico svojo težo in grozovito je moralo biti, ko le ta ni potegnila dosti globoko, da bi bila spremenila politiko v gledališču in v gledališčih, da bi bila vplivala na režiserje, da bi bila izsilila kadrovske spremembe v gledališču. Vsi so se pač pogovarjali z njim, poslušali, razlagali, mu dajali v načelu prav in spet ne čisto prav — takó, z majhno rezervo in Sever, ki je vsak dan posebej čutil, kako se lomi njegova moč, kako letijo njegovi udarci v prazno, kako silna roka, ki jo je zavihtel nad našo Sodomo, bije po vodi, ki se le z nekaj krogi znova zgrinja nad njo — razumem ga in vem, zakaj je bil tako srdito prepričan, da je obdan od tolovajev in pokvarjencev.

A tudi razumem, da tu ni bilo rešitve. Ali naj je Sever šel in izgrebel Cankarja in ga prijel za vrat, češ: Ti si me prevaril — umetnost ni to, kar si pridigal? Ali naj je šel in zvelkel nazaj za lase vseh sedemindvajset let, ki so minila od petinštiridesetega leta, ko je bil mit o Slovencih, ki so, zvesti svoji umetnostni tradiciji in sledeč resnici, premagali zgodovino in revolucionarno zmagali v imenu svoje resnice? V resnici, mož, ki je umrl v pohorskih hribih, je moral biti zelo samotni in zelo grenak in ne čudil bi se, ko bi bil tudi notranje zelo negotov in razdrt.

Bilo je nekaj starodavnega in tipično našega v Severjevi veri. Verjel je v magijo kulture kakor alkimist, ki je naredil kamen modrosti in bo ustvaril zlato iz svinca. Bil je dovolj preprost, da je lahko verjel, in dovolj silovit ustvarjalec, da je smel verjeti.

A vse to smo bolj ali manj ves čas vedeli vsi. (Morda nismo vedeli le tega, kako dokončno je položil svoje karte na mizo in kako visoko je igral.) Vedeli smo, in čeprav nam je vsem, oblastem, javnosti, kulturnikom, njegovo početje šlo na živce, smo vendarle razumeli, da je po svoje nedotakljiv, in smo takó tudi ravnali z njim, karkoli je že kdo govoril o njem.

Česar nismo vedeli, in verjetno tega ni vedel tudi sam, je bilo to, da je za slovensko javnost in prav posebno še za nastajajoči srednji sloj za novega, urbanega Slovenca kar najbolj pomenil prav to, kar je hotel pomeniti, se pravi, recimo temu »prava slovenska kultura«. In tudi tega vsi skupaj z njim vred nismo vedeli, da je naša javnost in spet prav posebno nastajajoči srednji sloj in mesto sploh potreboval to pravo slovensko kulturo, da bi se v njej, taki, kot jo je predstavljal Sever, spoznal, se identificiral z njo in jo nosil kot svojo zastavo. Cenili so njegovo igro, njegov nekoliko starinski, včasih stilizirani, včasih naturalistični realizem, njegovo govorno besedo, jezik in poudarek, ki sicer ni bil purističen, je pa na poseben način kultiviral zlitje ljudskega govora in knjižnega jezika; razumeli in z zanimanjem so sprejemali njegovo pot v film, ki je recimo temu, takó odlično predstavljala slovenskega in ljudskega človeka, njegov humor, ki je bil poln domačega, razumljivega karikiranja, a ni nikoli padel pod določeno mero (za Slovence sploh se mi zdi je mera eden od osrednjih življenjskih, pa tudi moralnih kriterijev); cenili so njegov slovenski, klasični in partizanski recitacijski program, ki je poslušalce zmeraj z dobrotno in spretno roko sadil nazaj v zemljo domače zgodovine in kulturne tradicije. Konec koncev imam občutek, da so tudi njegove spise večinoma sprejemali kot zdrav in pameten konservativizem, ki je dopovedoval, da so novotarije brez soli in sploh nečedne. Prav to, kar je hotel in prav tako, kot je hotel, ga je spremljal naš svet in to smo vsi, z njim vred, prezrli.

Je nekaj paradoksnega v Severjevi usodi. Naš klasik — zakaj pri njem ni bilo mogoče, pa tudi potrebno ne ločevati med njegovo igralsko kapaciteto in repertoarjem, ki ga je igral — živ primer tega, kar je kulturno, umetniško in naše, ogledalo vsakega slovenskega predstavnika srednjega sloja, se je vsa zadnja leta bojeval z vso svojo močjo prav zoper nastajanje tega srednjega sloja, več, zoper urbanizacijo, ki jo je srednji sloj nosil in utemeljeval. In prav ta sloj je bil njegov edini pravi in najbolj zvesti konsument, prav temu sloju je Sever dajal s svojim delom kulturno-zgodovinsko in nacionalno identiteto.

In narobe: Vsa kultura mlajših generacij, ki je bila ustvarjena v imenu porabniške civilizacije, v imenu spreminjanja družbe v moderen tehnični aparat, je bila s strani sprednjega sloja pravzaprav potisnjena ob stran, sprejeta kot nekaj premalo solidnega, včasih sicer zabavnega, vendar, kot se temu reče, »ne na nivoju«.

To pač je nauk, ki ga je vredno nekoliko premisliti. Sever je odšel iz drame v svojem boju zoper novo in je iskal moralne opore v tem, kar je ostalo na Slovenskem ljudskega, se pravi v pohorskih hribih, na kmetih. In vendar je bila njegova prava socialna baza prav publika v ljubljanski drami, poglavitna baza, ki je lahko sprejela in morala sprejeti Severjev nauk in

prav njegov nauk, njegov tradicionalistični, slovenski konservativizem, ker je pač ta edini, ki je zagotavljal srednjemu sloju stabilnino in identiteto v novih, negotovih višavah socialne promocije, kamor se je vzpel. In spet — srednji sloj, ki je sprejemal Severja kot pravo podobo sebe in svojega sveta se je otepaval agresivne, ironične, destruktivne vitalistične kulturne produkcije, ki je bila ustvarjena in je ustvarjana prav v njegovem imenu oziroma v imenu procesov, katerih nosilec srednji sloj je.

Najbrž ni daleč od resnice ugibanje, da je pač vsakdo, ki doseže določen standard, konservativen in mu zato ustreza konservativna koncepcija sveta. Najbrž tudi ni daleč od resnice ugibanje, da je Sever dolga leta igral na to karto — ne morem si drugače razlagati njegovega Profesorja v Vesni ali njegovega Očka Orla. In vendar se je moralo zgoditi nekaj, kar ga je pognalo v boj, kar je sprožilo v njem prepričanje, da se je slovenski svet pokvaril in je treba nazaj h koreninam.

Imel je dober nos. Zakaj prav tisto, kar je bilo zanj bistveno, je v odnosu Sever — publika odmrlo, prav tisto, kar je živelo v njem kot pojem pravega umetnika v stiku s publiko, je bilo odsotno. Slovenci smo — kolikor daleč nazaj pred vojno se spominjam, pa tudi še dolgo časa po vojni, Slovenci smo zmeraj bili verniki kulture. Verniki kulture namreč v tistem smislu, ki je v estetiki označen kot identifikacija s predstavljenim. Naša publika se je — že če se spomnim predstav Hamleta pred vojno in nemogočega, divjega patosa tistih časov, zmeraj identificirala s figuro, ki je bila postavljena prednjo, zmeraj je v njej videla sebe in v njenem uspehu ali propasti resnico svoje aktualne ali možne poti navzgor ali navzdol. Umetniška stvaritev je bila zmeraj religiozno magično dejanje posebne vrste, je bila klicanje svetega duha nad glavo razsvetljenca, bila je prerokovanje, ki ga je vsakdo apliciral kar se le najbolj da prostodušno nase.

In Sever je takó pojmoval umetniško dejanje: Kot magično zaklinjanje, ki je njegovega gledalca moralo zavezati, spremeniti, preusmeriti na njegovi poti. Slovenska katoliška religija je bila zmeraj bolj ali manj konformistična in uradniška, kratka, avtoritarna in neosebna, zato smo si pravo religioznost po svoje izoblikovali prav v odnosu do umetnosti.

In, tako domnevam, magični čar ni več deloval. Sever je mislil, da se takó godi zaradi početja pokvarjencev, ki importirajo zahodne novotarije. In deloma je imel prav: intelektualni procesi, poezija, literatura, gledališče, ki so ga kos za kosom uveljavile povojne generacije, so prav gotovo pomagali pri odmiranju klasične slovenske kulturne religije — kolikor seveda ni sodobno življenje in vse skušnje z njim spremenilo slovenskega klasičnega odnosa do umetnosti.

Zakaj na Slovenskem se je zgodilo, kar doslej ni bilo znano: Je umetniško delo, a *zraven* je še nekaj drugega. *Zraven* je moja ali tvoja ali njegova eksistenca. In ta je v vsakem primeru važnejša kakor resnica umetniškega dela, je vsekakor nekaj, kar stori, da delo ni več *obvezno*. Proces ni takó daleč kot v deželi, kjer sem zdaj, kjer pač eksistenco meri določen materialni in socialni ekvivalent, umetnost pa je *zraven* kot eno izmed sredstev ekscitacije, eno izmed dražil, mamil, neke posebne vrste psihološka droga, pri kateri se kriterij kvalitete ne določa po tem, koliko je dobra ali slaba v klasičnem evropskem smislu, pač po tem, koliko je ustrezno dražljiva, in kar je še važneje, koliko so dražljaji ustrezno razporejeni in dozirani. A tukaj že na svoja čustva gledaš kot na nekakšno slepo igro svojih

senzualnih kapacitet, ki s stvarnim potekom tvojega življenja, njegovo stvarno družbeno in materialno dimenzijo nimajo in ne smejo imeti neposredne zveze in šele uporniška mlada generacija odkriva čustvo kot temeljno eksistencialno kategorijo.

To — le da dosti bolj deviško, se je pri nas zgodilo: umetniško dejanje je izgubilo svojo obveznost in konsument umetniškega dejanja je oddelil svojo usodo od tega, kar lahko umetnost reče ali odkrije. Umetnik ni več prerok in z razkrivanjem zla ne more več mobilizirati za idejo dobrega, s prikazovanjem zgleda ne more več diferencirati mojega ravnanja. Z besedo več ne more sprožiti dejanja.

Tako je Sever zavrgel spoštovanje srednjega sloja in je odšel na deželo, k viru čistega Slovenstva. Vendar se mi zdi, da je z vodo vred izlil tudi otroka. Zakaj ko je začutil, da je umetniško dejanje nekaj, kar je zraven življenja vsakega gledalca, je to razumel, kot da je umetniško dejanje zgubilo vrednost in pomen, zato je sklepal, da se je Slovenstvo razšlo v nabiranje dobrin. Res je, da Slovencev ni mogel prepričati, da naj ne kupujejo avtomobilov, temveč naj berejo Cankarja, pri tem pa mu ni prišlo na um, da je imeti avtomobil in brati Prešerna nekaj posebno važnega in polnega skritega pomena, da je dejstvo, da se Prešeren vozi z avtomobilom namesto s parom volov znamenje in tudi čustvo visoke in hitre socialne promocije vsega naroda in da ta narod sicer nabira vse stroje, ki mu pridejo na pot, da pa sta mu v tihi uri prav Levstik ali Murn dokaz, da je v zgodovini ravnal pravilno in koristno. Zato ni pripravljen pozabiti na Voranca, na Kosmača ali na NOB, saj so mu prav ti dokaz, da po svoji zaslugi ima, kar poseduje.

Tako se mi prav vse bolj razodeva, da v prihodnje nova kultura povojnih generacij pri nas ne bo več mogla živeti na račun kar dveh nasprotujočih si svetov: Na račun nastajajočega srednjega sloja, ki je za svoj nastanek potreboval določeno dezintegracijo klasičnih slovenskih modelov (socialnih in kulturnih), a se mora vrniti v neki afirmativni odnos do njih ter na račun antitehnokratske revolucionarnosti, ki zanika ta sloj in njegovo socialno in gospodarsko vlogo z njegovo kulturno tradicijo vred. Vse mi kaže na potrebnost radikalizacije, zakaj če v tem trenutku, ko je situacija še kalna od novosti, Pupilija na slovenskem odru in imetje, pridobljeno z uvajanjem modernega proizvodjanja, eno drugemu podaja roko, je v naturi stvari, da se bosta vse ostreje polarizirala v prihodnje.

Samo, kje je mogoča socialna baza nove kulture?

Včasih zvečer, ko sem opravil vse, kar je bilo potrebno čez dan, ležem, zaprem oči in pomislim: Ljubljana. A pravzaprav ne Ljubljana, ki sem jo zapustil pred tremi ali štirimi meseci. Ne. Neka druga, tista od zmeraj, tista od nekdanj, iz Cankarja, z Jakopičevih slik, iz zaporov med vojno, z jesensko meglo za mestom. Ponavljam si in preizkušam: Iz Ljubljane se proti Vrhniki vije cesta. Ni prav. Cesta se iz Ljubljane vije proti Vrhniki. Preveč geografsko. Iz Ljubljane se vije cesta proti Vrhniki. Še ne: Iz Ljubljane se vije proti Vrhniki cesta. Tako, zdaj se odpre. Vije se cesta in vse, kar je ob njej, oživi. Sveta Trojica, bela golobica. Kakor bi s Cankarjem z Rožnika gledal čez barje proti njegovemu rodnemu kraju. Zmeraj, kadar se vozim proti Vrhniki, me obhaja prijetna, nekoliko otožna misel — tudi sveta

Trojica je simbol. Starinski simbol, mogoče, obstal ob poti, a še je tam, še izžareva neko čudno gorkoto.

In Krim je simbol in Hotedrščica je simbol, zakaj onstran, se še spominjam, je bila druga država, ki se je morala umakniti partizanom, in bilo je mogoče ustaviti se pred zapornico in počakati, da so jo vzdignili in se zapeljati na Slovensko, to, kar je bilo nanovo naše, na novo slovensko. — Znamenja. Simboli, žar nekega življenja, ki je ostal, kakor je ostal žar življenja kmetov na Cerkniškem jezeru, ki so lovili ribe za graščino, kot pripoveduje Valvazor, in kakor je še zmeraj v zimski noči oddaljena vas, neznatna in skrita v brezmejno čistem snegu pod črnimi gorami in z mlinom, ki stoji na robu, oblit z ledom nad črnim potokom, simbol tiste ljubeznive in davne senzibilitete, ki jo je v nas prebudil Jurčič. Le še oddaleč, le še pozimi — a še je tu. In če se vozim na Dolenjsko, glej, na tem sedlu je bil poglobitni prehod partizanov iz Suhe krajine na trebanjsko stran, ondi, oni grad, tam tabor, sezidan je bil za boj proti Turkom — povsod kaj? Zgodovina? Rekel bi znamenja, rekel bi skrivnostni, mitični pomeni našega obstoja na tej zemlji. Ne, Slovenci ne živimo v pokrajini. Slovenci živimo v deželi znamenj in mitičnih pomenov, kakor bi živeli v nekem čudnem poganskem cesarstvu, kjer duhovi gozdov in voda in mrtve duše še zmeraj živijo z nami, dobrotno ali mračno, z nedoločenimi namigi ali z energično gesto še zmeraj usmerjajo naš korak. V tej deželi tukaj pa ni nobenih duhov — tukaj je vse prazno, čeprav se močno trudijo, da bi jih priklicali.

41.

Kaj je bil mladi človek, ki je trdil o sebi, da je novinar, v resnici ne vem in me tudi ne zanima. Vendar, kar je povedal in kar je nakazal, je vznemirilo v meni vrsto misli, ki so se pripravljale že dalj časa in so zdaj našle najboljšo priložnost, da so se osredotočile. Bil je nesrečen zaradi Vietnama. Bil je jezen, bil je žalosten, bil je nemočen, bil je osramočen. »Kako,« mi je rekel, »kako naj ti nespremenljivi generali dobijo vojno, če bombardirajo, kakor da nam vsem ne bi bilo že davno jasno, da je Nemčija ob koncu vojne kljub vsemu bombardiranju izdelovala na primer več letal kot na začetku!« Bil je srd človeka, ki vidi, kako odgovorni ljudje njegove dežele zgubljajo vojno. A bil je tudi sram človeka, ki vidi, kako so odgovorni ljudje deželo zapletli v to vojno, za katero so Američani danes povečini prepričani, da je brez pomena za njihove življenjske interese in hkrati vidijo, da so jo zgubili. »Logika je slaboumno preprosta,« mi je rekel, »Kennedy in pozneje Johnson sta navozila čete, da bi bile tam. A ko so že bile tam, so se pač nujno morale začeti vojskovati.« Srd človeka, ki so ga zvabili v past in se mu zdaj režijo. »Za vsako ceno moramo ven od tam, čim prej!« Bolečina človeka, ki bi rad kar se da hitro obvezal svojo odprt rano. »Dolgo bo trajalo, da se bomo spet zapletli v kaj takega.« Sklep človeka, ki se je dal speljati na led, a je trdno sklenil, da se prihodnjič ne bo. »A vendar, povem vam nekaj. Od vsakogar — pa tudi na radiu, v tisku in v govorih naših osebnosti boste slišali, da je edino, kar nam je storiti, spraviti se ven iz Vietnama. Kajne, tudi vam vsakdo pravi tako? A na primer, ste že kdaj spraševali ljudi tod okoli, na srednjem zahodu, še naprej? Ste jih vprašali, ali bi mogoče vendarle ne dobili vojne, ko bi poskusili zares? Ste jih vprašali, kaj bi bila njihova odločitev v tem primeru?

Bi se odločili za vojno, če bi poskusili dosti zares in bi vojno dobili? — Takrat, vam pravim, bi vam vsak rekel — bil bi za vojno. Amerika je mlada država in komaj postaja nacija in niti Amerika niti mladost nista navajeni zgubljati vojne.«

Ponižanje. Sramota. Greh. Osmešenost tega velikega delovnega in krepostnega ljudstva, ki je zgubilo vojno proti peščici barbarskih azijskih siromačkov. »A povem vam nekaj, — v tridesetih, štiridesetih letih bo v Američanih dozorelo spoznanje, kaj so doživeli in v kaj jih je pahnil nasprotnik in takrat se bodo maščevali.

43.

Ena izmed osnovnih zakonitosti, ki mi bolj kot kdaj zbuja pozornost, je izločenost vsake nove intelektualne generacije na Slovenskem iz kroga naše kulturne tradicije. Skoraj bi rekel: notranja emigracija mladih intelektualnih generacij se začneja v istem hipu, kot se te generacije pojavljajo. A vendar, to je logično: Spominjam se, kako sem iskal pot v literaturo. Ne prek Jurčiča ali Cankarja, pač pa skozi vrata, ki so jih odprli Flaubert, Dostojevski, Stendhal. V tem smislu, skratka. A danes, če se vprašam, zakaj pravzaprav nisem maral slovenske literature, je odgovor pri roki: Kar sem našel v pisateljih zunaj naših mejá, je bilo življenje — namreč tisti polnokrvni model ali modeli, ki so vključevali človeka kot celoto, z njegovimi socialnimi, erotičnimi, historičnimi problemi, pa tudi z neko izkustveno osnovo in težo, ki pač ustreza letom, ko je človek ambiciozen do stopnje, da se mu zdi svet dosegljiv kot univerzalno in absolutno. Isto se dogaja v generacijah za mano, isto se je dogajalo v generacijah pred mano. Danes so drugi pisatelji in drugi modeli, ki mlade generacije segajo po njih, precejšen del tega tudi po modelih, ki vro k nam skozi obok množične kulture.

A v resnici: kako naj berem kot mlad človek o srčnih težavah Lovra Kvasa, ko pa me kot petnajstletnika zvija njegova obupna naivnost in kmetiška preproščina? Kako naj iščem svojo zgodovino v doktorju Hrastu, ko pa o življenju v družbi vem več v osnovni šoli kot ta zastavni gorenjski fant. Kako naj premišlujem o življenju v kategorijah Tavčarja, Finžgarja, ko pa mi ti kvalitetni, a neurbanizirani pripovedniki o ničemer ne povedo več kakor Ciglerjeva Sreča v nesreči. Zakaj se ubadati z vrsto drugih piscev, ko pa je njihova skušnja manjša, kot pa je moja naivna, petnajstletniška startna pozicija. Morda Cankar? Vendar v specifičnih socialnih razmerah in pod specifičnim zornim kotom. V tem gremo také daleč, da pozabljamo na poezijo, ki ostaja na visokem nivoju: Na Murna, Ketteja, Župančiča, Kosovela, Voduška.

Enostavno: Literatura, ki mi jo daje na pot v življenje moj narod, ne dosega mojega začetnega horizonta in me življenjsko ne okupira. Večinoma se potem, ob dozorevanju, vsaka mlajša generacija oprime nekaterih idej, ki jih je našla v širokem svetu, in kolikor bolj postaja jasno, da življenje teče in bo teklo v okviru slovenskih mejá, toliko večja je potreba po realizaciji teh idej na domačih tleh, zakaj, če sem že duhovno zunaj, telesno pa doma, potem je to razcepljenost, ki je ne morem prenesti. In zato vsaka generacija ureja domači svet v smislu, kot ga je našla zunaj. Takó se redno dogaja — generacija za generacijo pomeni novo kvaliteto v življenju

in nove, bolj ali manj zelo ambiciozne projekte: Slovensko življenje je treba vsakokrat znova iztrgati iz njegovih primitivnih, naivnih, ozkosrčnih, neurbaniziranih, rovtarskih, jagrskih, oštarijskih, zaplotniških okov in ga odpreti, da se bo dalo živeti v njem.

Zmeraj znova nas življenje doma potegne nazaj. Kdor se ni odločil in ni odšel za mejo, bolj ali manj za zmeraj, se okrog tridesetega leta obrne — prvič — zares v svoj lastni svet. In začne brati Trdino, Jurčiča, Tavčarja, Cankarja, Voranca, tudi Bevka itn. Vendar to pot ne prihaja h knjigi z vprašanjem in željo, naj bi mu odprla svet, pač pa skoraj nekoliko tesnobno, z vprašanjem človeka, ki bi pravzaprav rad zvedel, kje je doma, in kakšen je ta njegov dom. To je hkrati prvo srečanje slovenskega intelektualca z njegovo literaturo in v bistvu tudi s samim sabo.

Da naša literatura drugačna biti ne more, kot je, ni treba govoriti, saj so razni Govekarji v vsej naši zgodovini pokazali, da je bilo poskušanje ponarediti naš svet s kategorijami, prinesenimi iz bolj kompliciranih in urbaniziranih družbenih okvirov, zmeraj samo smešno in praviloma jalovo in so bili Gregorčiči in Kosmači edina prava, avtentična, organska resnica o nas in našem življenju.

Od Bleiweisovega časa kljub Levstiku in kljub Vidmarju velja, da je naša literatura zmeraj bila važna družabna in tudi družbena konvencija. Od »gospic, ki so tako prekrasno prepevale domače melodije, da bi bilo hvaliti jih, kot bi nosil vodo v morje« pa do danes je bil literarni dogodek zmeraj družabni dogodek, ki je zbiral in pretesal. Okus se je stopnjema zboljševal, obseg problemov, ki jih je obravnavala literatura, se je širil, po Cankarju tudi ni bilo več mogoče gledati na literaturo brez njene socialne dimenzije, vendarle, literarno dejanje je bilo patriotsko dejanje, bilo je domače gore list, bilo je nov dokaz naše trdoživosti in vitalnosti, in čeprav je redko sprožalo intelektualne in eksistenčne probleme, je vendarle zmeraj našlo prostor v naši biblioteki. Zakaj zmeraj je bilo v smeri osnovne težnje: Pot k realizaciji slovenstva. Naša literatura, naš teater, naša znanost, tudi naša univerza — v resnici, vse to so bile domovinske, nacionalno afirmativne kategorije, znamenja ob poti k naši politični in nacionalni realizaciji. A konec koncev, to je spoznanje, ki smo ga v zadnjih letih že vsi doživeli in je bilo že tudi večkrat formulirano.

Kar me zanima, je tole: ali je kakšna literatura lahko sploh literatura, če pravzaprav pride do svojega bralca kot problem šele, ko je ta bralec približno dosegel trideseto leto? Ali z drugo besedo: kaj se zgodi, ko spoznamo domovinsko obrambno in nacionalno afirmativno naravo svoje literature? Oziroma kaj se že godi?

Naša literatura je zmeraj imela dve bistveni funkciji. Posredniško. Posredovala ni samo ideje, šole, duhovne premike po svetu, literarne derivate evropske filozofske misli, socialno osveščanje in modele vedenja, pač pa tudi stil, okus, atmosfero, duha, nivo (sicer nekoliko zapoznelo; tega, kar se je dogajalo v svetu). In pa konstitutivno. Konstitutivno namreč v tem smislu, da je določala, utemeljevala in definirala realni status našega življenja v perspektivi razreševanja našega nacionalnega in socialnega življenja (Cankar: Narod-proletarec), opozarjala na deficitarnost, frustriranost, zaostalost Slovencev kot naroda in kot družbe.

Bolj ali manj smo si vsi edini, da sta posredniška funkcija — spričo radia, televizije, filmov, prevodne literature to pač smemo trditi — in pa

konstitutivna funkcija, — spričo tega, da obstoja realna politična družbena in gospodarska forma našega življenja, ki po moji misli ustreza našim potrebam in možnostim — tako rekoč čez noč odpadli. Znašli smo se v novem svetu. Ampak naj mi ne zameri, kdor misli drugače, znašli smo se v novem svetu natanko z istimi zapoznelimi in neizkušeni refleksi, kakor je bilo to dozdej, in reagiramo spet kot subevropska tvorba, kot skupina, ki kratko in malo ni navajena živeti v zgodovini.

Včasih, po vojni je bilo kulturi lahko. Ko je bila ideološka ofenziva na vrhuncu, je bilo dovolj reči ne, in že smo vsi, ki smo rekli ne, občutili svojo moralnost in svojo zaslužnost za domovino. Marsikje po svetu je še danes tako, vendar mislim, da to kulturnikom škoduje. Bilo je preprosto: ždanovščina je bila takó primitivna, groba in topa, zraven pa tako naravnost nasilna in okorna, da je vsakdo, ki je rekel ne, branil že s tem ne le svojo tradicijo, pač pa celotno strukturo Slovenstva, kot kulturo, kot partizanski boj, kot gospodarstvo, kot urbanizacijo, skratka, svoje bistvo in hkrati svojo integriteto.

Danes pa razdejanje ni prišlo od zunaj, v obliki nasilja in pritiska — prišlo je od znotraj, v obliki razsmislitve. In reakcija je ustrezna: slovensko kulturo je razneslo kakor tempirano bombo. Prav, — prišlo je nad nas in svet se je spremenil. Vendar, kaj smo storili mi? Kar se je imenovalo kulturna inteligenca naroda, se je razšlo. Dobršen del se je umaknil in se zagrenjen postaral. Dobršen del je obupal nad kakršnokoli možnostjo svojega početja in redko kdaj lahko doživimo, da cele generacije fabriciramo doktorate, da bi se umaknile na varno stran reke — na tisto, ki zagotavlja obstoj v prihodnje — v znanost. Ali je res v moderni družbi dovolj ekonomska in sociološka analiza? Ali je res vsako gibanje odstopilo mesto družbenim mehanizmom? Ali res umetnost doživlja svoj konec? (Vem, da je to trdil Hegel, vendar je ta trdil tudi to, da je človeštvo z Evklidovo geometrijo odkrilo vse, kar je mogoče odkriti v geometriji, pa so vendar skoraj sto let pozneje odkrili celotno prostorsko geometrijo.) Kaj je z nami? Kaj nas je obsedlo? Bolj zaprte, hermetične, statične situacije si ne morem predstavljati. Kaj je, da so se politika in ekonomija in kultura zarotile z magično besedo in so nas zaprle v tesen zabo, ki se imenuje ‚Slovenska družba izobilja‘?

Ko gledam ta svet okrog sebe, to veliko Ameriko, ki je prav prejšnji teden spet poslala ljudi na Luno, vidim drugačen obraz: ta svet se za Luno ne meni, meni se za temeljne kategorije svojega življenja, z vročično naglico akumulira skušnje, ideje, iniciative, v Ameriki tiskajo štirideset tisoč novih knjig na leto, vsaka univerza ima svoje gledališče in armade mladih ljudi sedijo tam, ne pred televizorji, ki kažejo Luno, inženirji postajajo pisatelji — in vendar ta dežela je središče tehnološke revolucije na svetu. Kako?

Seveda ne primerjam. Seveda ne.

Naj delujemo z malim, demontiramo, kar je preveč, in se priključujemo Evropi? Ampak to je zoper teze ljudi, ki danes najbolj goreče zagovarjajo tehnološko revolucijo. Namreč: moderna družba mora biti odprta družba, če hoče biti moderna družba. To je en aksiom, ki se mi tukaj vsak dan potrjuje. In drugi: moderna družba mora biti decentralizirana družba. To je dejstvo, ki ga doživljam vsak dan z novim presenečenjem. Nobenih generalij. Nobenih teoremov. Pač pa: tukaj in zdaj. Tako se rojevajo problemi, tako se formulirajo, tako se širijo v problem nacije.

Tukaj in zdaj. Torej Slovenci nismo premajhni. V manjših, decentraliziranih enotah je moč velikih kompleksov — v intenziteti in dinamiki, ki se rojeva v malih kompleksih, v problemih in navzkrižjih, ki se bojujejo z vso ostrino, na vseh nivojih, je možnost naglega akumuliranja in naglega razreševanja problemov odprtih družb, možnost ustrezno hitrih informacij in reakcij.

Slovenska kultura in moderna civilizacija

Janko Kos

V. IZZIV MODERNE CIVILIZACIJE IN SLOVENSKA KULTURA

Če naj s pridom odgovorimo na vprašanje o bližnji, pa tudi bolj daljni prihodnosti slovenske kulture, je potrebno premisliti pojav, ki se mu z nekoliko pretirano, vendar upravičeno besedo dá reči izziv moderne civilizacije slovenski kulturi. Beseda izziv je na prvi pogled kaj malo primerna za srečanje dveh sil, ki sta si že po svojem zunanjem obsegu čisto neenakovredni, če že ne zunaj vsakršne možne

primerjave — z ene strani ogromna, čez vse mere razraščajoča se mašinerija moderne civilizacije, ki ji pritiče svetovnozgodovinska vloga, z druge strani čisto drugačna, po svojem prostorskem in časovnem obsegu skoraj neznatna pojavnost slovenske kulture, ki bi ji lahko pripisali kvečjemu narodnozgodovinsko vlogo; pa še o tej si nismo docela na jasnem, ali se ni morda že končala in ali ji je takšen pomen zagotovljen tudi za prihodnost. Kako naj ob tako neenakopravnih silah sploh še govorimo o izzivu? Ali ni razmerje med moderno civilizacijo in tradicionalno slovensko kulturo veliko bolj podobno elementarnemu dogajanju, v katerem mogočen tok velikanskih razmerij preplavlja prostor, ki se mu daje na razpolago, nato pa v njem ruši, maje in odnaša sproti vse, kar ni v skladu z njegovo smerjo?

Priznajmo, da prispodobe le zelo nepopolno ponazarjajo vsebino spopada, za katerega gre. Kljub temu je iz takšnih prispodob mogoče razbrati, da se v srečanju moderne civilizacije s slovensko kulturo skriva vendarle izziv v pravem in celó najbolj usodnem pomenu besede, saj gre za soočenje ki odloča o obstanku ali neobstanku slovenske kulture, ali s preprostejšo besedo — za izziv na življenje in smrt. S pojavom moderne civilizacije na Slovenskem je tradicionalna slovenska kultura izzvana, naj v usodnem merjenju sil pokaže, ali še lahko opravlja svojo temeljno funkcijo v okviru civilizacije, v kateri bo odslej usojeno živeti Slovincem. To pa je seveda preizkušnja, o kateri ni mogoče razmišljati samo s stališča slovenske kulture, njenega ustroja in elementov, ampak veliko bolj ali pa predvsem z mislijo na moderno civilizacijo, njene bistvene poteze in strukture, saj je šele od tod mogoče sprevideti, kaj bo pravzaprav odločalo o prihodnji usodi slovenske kulture.